

Okupacinių policinių (represinių) struktūrų vaidmuo ir kolaboravimas su jomis

Istoriografija

Sovietinių represinių organų veikla Sovietų Sąjungoje buvo visiškai įslaptinta. Susipažinti su valstybės saugumo ar vidaus reikalų organų dokumentais niekas neturėjo teisės, išskyrus šių struktūrų darbuotojus. Mokslininkai juos tyrinėti gavo galimybę tik 1990 m. atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Todėl per paskutinįjį praeito amžiaus dešimtmetį pasirodė ne vienas istorikų darbas, kuriame vienu ar kitu aspektu nagrinėjamos Lietuvos sovietinės okupacijos problemos, tarp jų – ir represinių organų veikos istorija. Tačiau konkrečiai sovietinių represinių organų struktūra, jos atskirų padalinių vaidmuo bei kolaboravimo su jais 1940-1941 m. temos iki šiol nėra sulaukusios didelio tyrinėtojų dėmesio. Viena priežasčių – labai menka Lietuvoje išlikusių šaltinių bazė.

Išsamiau tyrinėtojų darbuose nagrinėtos sovietinę Lietuvos okupaciją 1940 m. lėmusios priežastys bei okupacijos pasekmės. Pirmiausia, remiantis į viešumą iškeltais archyvų dokumentais buvo įvertintos SSRS – Vokietijos 1939 m. sutartys, nulėmusios Lietuvos okupaciją ir aneksiją. Lietuvos istoriografijoje tiriama, kaip formavosi totalitarinis represinis režimas. Istorikai pateikė komunistų partijos veiklos griaunant Lietuvos valstybingumą vertinimus, atskleidė sovietinio režimo nusikaltimus lietuvių ir kitoms tautoms. Tiriami Lietuvos gyventojų genocido, pasipriešinimo sovietinei santvarkai, vietos gyventojų kolaboravimo bei atskirų asmenybių vaidmens istorijos procesuose klausimai.

Istorijos procesų neįmanoma analizuoti neturint pakankamai faktografinės medžiagos. Todėl iki šiol daugelis istorikų siekė atskleisti nežinomų faktų apie sovietinį saugumą ir jo veiklą. Išsamiausiai nusikalstamos okupacinės politikos sistemą – okupacines policines (represines) struktūras bei jų vaidmenį naikinant lietuvių tautą nagrinėja A. Anušauskas monografijoje “Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais” (V., 1996). Autorius, pasiremdamas gausia Lietuvos ir Rusijos archyvų medžiaga bei publikacijomis, apžvelgia pakankamai platų problemų spektrą: monografijoje atskleidžiami sovietinės teroro sistemos ypatumai, rašoma apie pasirengimą masinėms genocido akcijoms, karinių baudžiamųjų operacijų vykdymą, lietuvių masinių trėmimų, naikinimo kalėjimuose ir lageriuose aplinkybes, metodus ir padarinius. Represinės struktūros knygoje vienareikšmiškai vertinamos kaip pagrindiniai nusikaltimų prieš lietuvių tautą organizatoriai ir vykdytojai, todėl dalinai nagrinėjama ir šių aparatų struktūra, personalas, lagerių sistema, santykis su SSRS politine bei partine vadovybe, sovietine kariuomene ir kt.

Kitų sovietmečio istorijos tyrinėtojų darbuose represinės struktūros nagrinėjamos siauresniais aspektais. L. Truska pateikė išsamią sovietinių represinių organų 1940-1953 m. personalo analizę¹: autorius nagrinėja kadro parinkimo bei rengimo klausimus, tautinę sudėtį, pateikia duomenų apie vietinių ir atsiųstų iš SSRS darbuotojų skaičių, vadovaujančių darbuotojų sąrašus bei trumpas saugumo darbuotojų tarnybinės

¹ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940 – 1953 metais*, V., 1999.

biografijas. Tiesa, profesoriaus pateikiami skaičiai, ypač apie 1940-1941 m. saugumo organų personalo sudėtį, nėra visiškai tikslūs, nes būtent šio periodo dokumentų, kaip jau buvo minėta, yra išlikę labai nedaug. Pvz., autorius personalo tautinę sudėtį nustatė remdamasis darbuotojų pavardėmis, kas neišvengiamai sąlygoja duomenų paklaidą, tačiau pateikti tikslesnių skaičių kol kas nėra galimybės.

Sovietinių represinių organų struktūrą, jų formavimą Lietuvoje 1940 m. trumpai yra apžvelgęs A. Anušauskas minėtoje knygoje „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais“ bei kitoje savo monografijoje „Lietuvos slaptosios tarnybos, 1918-1940“². Tačiau autorius nesigilino į detalesnę struktūros nagrinėjimą, nes tai nebuvo jo tyrimų objektu. Šis klausimas plačiausiai nagrinėjamas I. Petravičiūtės darbe „Sovietinio saugumo struktūra ir funkcijos Lietuvoje“³. Autorė pateikia gana išsamią NKVD ir NKGB struktūros bei struktūrinių padalinių funkcijų analizę. Panašaus pobūdžio darbą yra padarę Rusijos istorikai A. Kokurinas ir N. Petrovas: autoriai, remdamiesi išimtinai archyviniais dokumentais, parengė Sovietų Sąjungoje veikusios valstybės saugumo bei vidaus reikalų centrinių aparatų 1917-1960 m. struktūros žinyną⁴. Darbe patiekama VČK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB struktūros raida, svarbiausi šių aparatų veiklą reglamentavę įsakymai, trumpos liaudies komisarų bei jų pavaduotojų tarnybos biografijos. Faktografiniu požiūriu tai labai vertingas leidinys, ypač tiems sovietmečio istorijos tyrinėtojams, kurie neturi galimybės susipažinti su Rusijos archyvais.

Paminėtinas ir dar vienas tokio pat pobūdžio Rusijoje išleistas žinynas, kuriame pateikiama išsami, archyviniais dokumentais paremta SSRS GULAG'o sistemos struktūra⁵. Žinyną sudaro virš penkių šimtų monografinių straipsnių apie stalinizmo metais Sovietų Sąjungoje veikusią pataisos darbų bei ypatingųjų lagerių sistemą, SSRS OGPU-NKVD-MVD centrines valdybas, kurių dispozicijoje buvo šios kalinimo įstaigos. Knygoje taip pat pateikiama straipsnių apie bendrus lagerių sistemos raidos 1920-1950 metais bruožus.

Lietuvos bei užsienio tyrinėtojų darbuose išskirtinis dėmesys skiriamas 1941 m. birželio 14 d. masiniams trėmimas: Lietuvoje išleisti du dokumentų rinkiniai⁶, kuriuose publikuoti šalies archyvuose išlikę saugumo organų dokumentai, atspindintys trėmimų organizavimo bei vykdymo eigą, trėmimų rezultatus. Archyvinę medžiagą bei visas iki to laiko išleistas studijas ir straipsnius trėmimų tema apibendrina E. Grunskis monografijoje „Lietuvos gyventojų trėmimai 1940-1941, 1945-1953 metais“ (V., 1996). Autorius darbe analizuoja ne tik 1940 m. birželio 14-18 d. vykdytą akciją, bet ir iki tol nuo okupacijos pradžios sovietų vykdytas Lietuvos gyventojų represijas, taip pat deportacijų planavimo ir rengimo mechanizmą, trėmimų eigą bei pateikia ištremtųjų skaičius. 1941 m. metų trėmimus, vykusius po 1939 m. sutarties su Vokietija SSRS užimtose teritorijose (Baltijos šalyse, Vakarų Ukrainoje, Vakarų

² A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos, 1918-1940*, V., 1995, antras papildytas leidimas V., 1998.

³ *Ibid.*, p. 7-71.

⁴ *Liubianka. VČK-KGB*, Moskva, 1997.

⁵ *Sistema ispravitel'no – trudovykh lagerej v SSRS, 1923-1960*, Moskva, 1998.

⁶ *Lietuvos kovų ir kančių istorija, 1 dalis - Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945-1952 m.*, V., 1994; *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940-1941, 1944-1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, V., 1995.

Baltarusijoje, Moldavijoje) tyrinėjo Rusijos mokslinio informacinio ir švietimo centro “Memorialas” mokslinis bendradarbis A. Gurjanovas⁷, pateikęs Rusijos Federacijos valstybinio archyvo bei Rusijos valstybinio karo archyvo dokumentuose fiksuotus duomenis apie trėmimų aukas. Tačiau mokslininkas, kaip ir Rusijos mokslų akademijos Visuotinės istorijos instituto mokslininkė N. Lebedeva bei kiti Rusijos tyrinėtojai, vengia SSRS veiksmus 1940 m. Baltijos bei kitose užimtose teritorijose vertinti kaip okupaciją ir aneksiją.

Minėti darbai atspindi tik vieną sovietinių represinių organų okupuotoje Lietuvoje veiklos aspektą – trėmimus ir jų aukas. Istoriografijoje dėmesio skirta ir kitai asmenų kategorijai – represijų organizatoriams ir vykdytojams. Sovietinių veikėjų biografijas ir trumpą Lietuvos istorijos nuo 1940 iki 1990 m. apžvalgą knygoje “Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai” (V., 1994) pateikė V. Tininis. Istorinėje apybraižoje autorius apsiribojo tik pagrindinių įvykių, nulėmusių šį Lietuvos istorijos etapą, išdėstymu. Be to, autorius pirmasis Lietuvos istoriografijoje pateikė ir kai kurių saugumiečių biografijų (V. Dekanozovo, N. Pozniakovo, B. Baranausko, A. Gailevičiaus ir kitų). Pratęsdamas sovietinių valstybės veikėjų biografijų ciklą, V. Tininis 1995 m. išleido biografinę knygą apie ilgametį sovietinės Lietuvos administracijos vadovą A. Sniečkus⁸. Šioje knygoje autorius pagrindinį dėmesį skyrė A. Sniečkaus asmenybei ir jo biografijos faktams sovietinės Lietuvos įvykių kontekste. Kaip jau buvo minėta, trumpų tarnybinių saugumo darbuotojų biografijų pateikė ir L. Truska⁹, svarbiausių SSRS centrinio saugumo aparato darbuotojų biografijų yra taipogi jau minėtame A. Kokurino ir N. Petrovo sudarytame žinyne¹⁰.

Išsamioms Sovietų Sąjungos bei represinių organų vadovų biografijoms daugiau dėmesio skirta dabartinėje Rusijos istoriografijoje. Per paskutinį dešimtmetį išleista mokslinio bei publicistinio pobūdžio leidinių, kuriuose nagrinėjamos buvusių SSRS bei represinių organų vadovų – Lenino, Stalino, Berijos ir kitų – biografijos. Paminėtina 1999 metais išleista L. Mlečino knyga “Predsedateli KGB. Rassekrečenyje sud’by” (Moskva, 1999), kurioje autorius populiariu stiliumi pateikia ne tik Sovietų Sąjungos saugumo organų vadovų nuo 1917 iki šių dienų biografijas, bet ir saugumo organų raidos istoriją, jų įtakos šalies valdymui vertinimą. Tačiau daugiausia dėmesio tokio pobūdžio knygose skiriama ne rimtiems moksliniams tyrimams, o sensacijoms – KGB vykdytomis žvalgybos operacijoms užsienyje¹¹, pikantiškoms SSRS vadų gyvenimo detalėms¹². Lietuvos problematikai Rusijos istorikai skiria palyginti nedaug dėmesio, be to autorių darbuose pakankamai aiški tendencija nevertinti 1940 m. įvykių Lietuvoje kaip sovietų įvykdytos nepriklausomos valstybės okupacijos ir aneksijos.

⁷ A. Gurjanov, “Gyventojų trėmimo į SSRS gilumą mastas (1941 m. gegužės-birželio mėn.), *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 56-65.

⁸ V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, V., 1995; 2-as pataisytas ir papildytas leidimas V., 2000.

⁹ L. Truska ir kt., *Sovietinis saugumas ...*, p. 188-398.

¹⁰ *Liubianka. VČK-KGB*, s. 143-158.

¹¹ O. Gordijevskij, K. Endriu, *KGB – razvedyvatel’nyje operacii ot Lenina do Gorbačiova*, Moskva, 1991, 1999.

¹² K. Enko, *Častnaja žizn’ voždėj. Lenin, Stalin, Trockij*, Moskva, 2000.

Sovietinių represinių organų istorijai dėmesio skirdavo ir patys saugumiečiai. Tai liudija mūsų dienas pasiekusios saugumiečių tarnybiniam naudojimui skirtos knygos, šiuo metu saugomos Genocido aukų muziejuje: žinynas “Kontrrazvedyvatel’nyj slovar” (Moskva, 1972), “Istorija sovetskich organov gosudarstvennoj bezopasnosti” (Moskva, 1977), dokumentų rinkinys “V.I. Lenin i VČK (1917-1922 gg.)”. Šiose knygose apibendrinta informacija buvo naudojama KGB darbuotojų teoriniam paruošimui. Be abejo, knygos išleistos komunistinės ideologijos dvasia, tačiau nepaneigiama faktografinė jų vertė.

Pagrindiniai nagrinėjamos temos šaltiniai – Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) Lietuvos TSR vidaus reikalų liaudies komisariato (f. R-756) ir Lietuvos TSR valstybės saugumo liaudies komisariato (f. R-759) fondai bei buvusio LSRS KGB bei VRM archyviniai dokumentai, šiuo metu saugomi Lietuvos ypatingajame archyve (LYA). Tačiau abiejuose archyvuose 1940-1941 m. represinių organų dokumentų yra išlikę nedaug. Kaip žinia, prasidėjus SSRS – Vokietijos karui praktiškai visas NKVD-NKGB archyvas buvo išvežtas į Rusiją: į Čkalovo sritį buvo išvežtas beveik visas operatyvinis LSSR NKVD-NKGB archyvas, į Sverdlovsko sritį – LSSR NKVD ir 29-ojo teritorinio šaulių korpuso kariams vestos baudžiamosios bylos, į Čeliabinsko sritį – 29-ojo teritorinio šaulių korpuso operatyvinė medžiaga, per 1000 agentūrinių bylų ir bylų formuliarių, apie 3000 agentų bylų, taip pat vadovaujančiojo personalo bylos¹³. Todėl Lietuvos valstybės centrinio archyvo minėtuose fonduose išlikę daugiau administracinę bei ūkinę veiklą atspindintys dokumentai.

Nagrinėjant išlikusią saugumiečių archyvinę medžiagą susiduriama mažiausiai su trimis problemomis: 1. dokumentų autentiškumu, 2. dokumentų patikimumu, 3. sovietine frazeologija. Pirmoji problema kyla daugiau dėl techninių dalykų: didelė dalis dokumentų – n-tieji egzemplioriai, kurių paprastai aukščiausieji pareigūnai nepasirašydavo, ne visuose dokumentuose yra datos, kiti dokumento autentiškumą bei juridinę dokumento reikšmę įrodantys rekvizitai. Kita labai svarbi problema – dokumentų patikimumas. Sovietinė dokumentacija – neatsiejama sovietinės ideologijos dalis, kurioje turėjo atsispindėti “šlovingiausi komunizmo vėliavos nešėjų žygdarbiai kovojant su klasiniu priešū”. Todėl įvykiai, duomenys dokumentuose buvo fiksuojami subjektyviai, sąmoningai juos iškraipant, pateikiant tendencingus vertinimus, tikrovės neatitinkančius statistinius duomenis (pvz. saugumiečių ataskaitos apie suimtus, kalinamus asmenis tikrai neatspindėjo realios padėties). Visuose dokumentuose nuo pat pirmųjų okupacijos dienų buvo vartojama sava specifinė frazeologija – buvę Lietuvos valstybės, politikos, visuomenės veikėjai, inteligentija, stambūs bei smulkesni savininkai ir pan. tapo klasiniais priešais, tėvynės išdavikais, antisovietiniais elementais; žmonių sekimas, areštai, kalinimas, trėmimai tapo visuomenės valymo, valstybės saugumo užtikrinimo priemonėmis. Todėl tiriant šiuos dokumentus, kurie daugeliu atvejų – vieninteliai pirmaeiliai šaltiniai, fiksuojantys sovietų vykdytus nusikaltimus, būtinas kritiškas jų įvertinimas.

¹³ SSRS NKVD 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus 5-ojo poskyrio viršininko A. Guzevičiaus pranešimas SSRS NKVD 4-osios valdybos viršininkui P. Sudoplatovui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 149, l. 147-151.

Lietuvos ypatingajame archyve saugoma pavienių operatyvinę veiklą atspindinčių dokumentų. Lietuvos SSR valstybės saugumo komiteto (KGB) fonde (f. K-1) 1940-1941 m. dokumentų daugumą sudaro baudžiamosios bylos (LYA, f. K-1, ap. 58), taip pat keletas LSSR NKVD-NKGB sekretoriato (LYA, f. K-1, ap. 10) bylų, kuriuose yra atskirų NKGB skyrių agentūrinio – operatyvinio darbo ataskaitų, tarnybinių bei spec. pranešimų. LSSR NKGB A skyriaus (archyvų – registracijos) apyraše (LYA, f. K-1, ap. 6) yra išlikę du agentų asmens bylų pagal slapyvardžius registracijos žurnalai, agentūrinių bylų, vestų Lietuvoje 1940-1941 m. veikusioms pagrindžio organizacijoms sekti (“Diversantai”, “Parazitai” ir kt.). 15-ajame fondo apyraše (LSSR NKGB-KGB rajonų (apskričių ir valsčių) padaliniai) yra išlikę Vokiečių repatriacijos komisijos 1940-1941 m. veiklos dokumentų, o 29-ajame apyraše (Raudonosios armijos 29-ojo teritorinio lietuviškojo šaulių korpuso ypatingasis skyrius) saugoma tik viena byla, kurioje esantys dokumentai atspindi SSRS NKVD pastangas “išvalyti” 29-ąjį teitorinį šaulių korpusą nuo “priešišku ir nepatikimų elementų”.

Buvusio LSSR VRM archyvo MVD Kadru skyriaus (f. 142) fonde yra išlikusių LSSR NKVD ir NKGB vardinių personalo sąrašų, kurie labai svarbūs tiriant represinių organų struktūrą bei personalo sudėtį. Buvusio LSSR MVD Informacinio centro fonde (LYA, f. 135) išliko dokumentų apie pasirengimą 1941 m. birželio 14 d. trėmimams, jų eigą bei rezultatus. Buvusio LKP Centro komiteto (dabar – Lietuvos visuomenės organizacijų) archyvo fonduose saugomos 1942 m. ataskaitos apie kiekybinę bei kokybinę NKVD ir NKGB personalo sudėtį 1941 m. vasarą.

Dėl tokios palyginti skurdžios dokumentų bazės daugelis pirmojo Lietuvos sovietmečio klausimų ir šiandien lieka iki galo neišspręsti, pakankamai sunku įvertinti sovietinių represinių organų vaidmens bei kolaboravimo su jais problemas.

1. Nusikalstamos okupacinės politikos sistemos įkūrimo Lietuvoje prielaidos

1940 m. birželio mėn. Sovietų Sąjunga, grasindama jėga neteisėtai užėmusi, t.y. okupavusi Lietuvos Respublikos teritoriją, nepaisė tarptautinės teisės numatytų priemonių okupuotiems kraštams. Tarptautinės teisės normos numato, kad okupuotame krašte turi būti taikomi atskiri įstatymai okupantams bei okupuotų kraštų gyventojams. Tačiau Lietuvoje sovietiniai įstatymai galiojo vienodai ir okupantams ir Lietuvos gyventojams. Iki Lietuvos inkorporavimo į SSRS sudėtį oficialiai buvo pasinaudota iki tol veikusiais Lietuvos Respublikos įstatymais. Tačiau tokia padėtis iš dalies trukdė sovietams įgyvendinti savo kolonialistinius planus, todėl, naudojantis vietinių kolaborantų pagalba, buvo skubama įteisinti krašto užgrobimą ir pradėti sovietizaciją bei integraciją į Sovietų Sąjungą. Greitą ir sėkmingą totalitarinės valstybės tikslų įgyvendinimą garantavo per du dešimtmečius išstobulintas veikimo okupuotose kraštuose mechanizmas: 1. perimti įstatymų leidžiamąją bei vykdomąją, teisinę valdžią bei masines informavimo priemones 2. įsteigti represines (partines, saugumo, karines) struktūras, 3. sudaryti sąlygas represinėms

struktūroms vykdyti teroro aktus prieš visuomenę ar atskiras jos grupes. Šis modelis gan sėkmingai buvo pritaikytas ir Lietuvoje.

Pirmiausia SSRS vyriausybė per savo ypatingąjį įgaliotinį SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotoją V. Dekanozovą ir jo darbo grupę savo dispozicijon pajungė Lietuvos vyriausybę, Respublikos prezidento instituciją, Lietuvos komunistų partiją (LKP), masines informavimo priemones. Marionetinės Liaudies vyriausybės vadovas J. Paleckis jau birželio 22 d. vietoje valstybės gynimo meto (karo padėties) visoje Lietuvos teritorijoje, išskyrus Vilniaus apskritį, paskelbė sustiprintą valstybės apsaugos metą. Šių įstatymų pakeitimas įgaliojimus palaikyti vidaus tvarką suteikė naujai į valstybines įstaigas, o pirmiausia į VRM, priimtiems darbuotojams, kurių daugumą sudarė komunistai. Liaudies vyriausybė nuo birželio 19 d. iki liepos 1 d. uždraudė Lietuvoje iki 1940 m. birželio 20 d. veikusias politines partijas ir beveik visas visuomenines organizacijas, birželio 25 – 28 d. legalizavo LKP ir LKJS, birželio 27 d. paleido Seimą ir Valstybės tarybą, atšaukė iki 1940 m. birželio 20 d. išduotus leidimus laikraščiams ir žurnalams leisti. Visų uždarytų organizacijų dokumentai, archyvai ir turtas palaipsniui buvo perduoti Vidaus reikalų ministerijai, tokiu būdu uždraustų organizacijų narius padarnt potencialiomis būsimų represijų aukomis.

Pagal 1940 m. liepos 5 d. J. Paleckio vadovaujamos vyriausybės paskelbtą Seimo rinkimų įsakymą rinkiminė kampanija ir Seimo rinkimai oficialiai vyko vadovaujantis Lietuvos seimo rinkimų įstatymu, o reliai buvo organizuoti pagal SSRS rinkiminės sistemos pavyzdį. Išrinktasis Liaudies seimas, pažeisdamas Lietuvos Respublikos konstituciją, pasiskelbė suverenių tautos valios reiškėju ir liepos 21 d. priėmė deklaraciją dėl valstybinės santvarkos, kurioje Lietuva buvo paskelbta tarybų socialistine respublika (LTSR). Lietuvos inkorporavimas į SSRS buvo įformintas 1940 m. rugpjūčio 3 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos VII sesijoje, kurioje Lietuva buvo paskelbta sąjungine respublika. Po 1940 m. rugpjūčio 3 d. Lietuvoje įsigaliojo SSRS suverenitetas ir pilietybė, rugpjūčio 25 d. SSRS 1936 m. konstitucijos pagrindu buvo priimta LSSR konstitucija.

1940 m. lapkričio 30 d. Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku “Dėl laikino RSFSR baudžiamųjų, civilinių ir darbo įstatymų taikymo Lietuvos SSR teritorijoje”¹⁴ Lietuvoje oficialiai buvo įteisinti Rusijos SFSSR Baudžiamosios ir civilinės teisės kodeksai, kiti įstatyminiai aktai, nors jau 1940 m. vasarą Lietuvos piliečius pradėta traukti baudžiamojon atsakomybėn už politinę veiklą praeityje (iki Lietuvos okupacijos), pateikiant kaltinimus pagal RSFSR BK 58-ąjį straipsnį¹⁵.

Likvidavus nepriklausomos Lietuvos valstybingumo institucijas, uždraudus politines partijas ir beveik visas visuomenines organizacijas, buvo pradėtos formuoti naujos, SSRS politinę sistemą atitinkančios ir politinę valią vykdančios struktūros. SSRS Centrinio vykdomojo komiteto 1934 m. liepos 10 d. įsakymas “Dėl sąjunginio Vidaus reikalų komisariato įsteigimo”, numatė, kad vidaus reikalų liaudies komisariatai (*Narodnyj komissariat vnutrennych del, NKVD*) turi būti steigiami ir sąjunginėse respublikose.

¹⁴ LSSR teisingumo liaudies komisaro P. Pakarklio instrukcija, LCVA, f. R-761, ap. 1, b. 1, l. 26.

¹⁵ J. Rimvydo kaltinamoji išvada, *ibid.*, ap. 6, b. 27, l. 4.

1940 m. rugsėjo 3 d. buvo paskelbtas LSSR NKVD liaudies komisaro A. Guzevičiaus įsakymas, skelbęs LSSR NKVD įsteigimą¹⁶. Remiantis SSRS Aukščiausiosios Tarybos 1941 m. vasario 3 d. įsaku NKVD sudėtyje iki tol veikusios Vyriausiosios valstybės saugumo valdybos (*Glavnoje upravlenije gosudarstvennoj bezopasnosti, GUGB*) pagrindu buvo įsteigtas savarankiškas Valstybės saugumo liaudies komisariatas (*Narodnyj komissariat gosudarstvennoj bezopasnosti, NKGB*). 1941 m. kovo 8 d. Lietuvos SSR NKVD taip pat buvo performuotas į du savarankiškus liaudies komisariatus – LSSR NKVD ir LSSR NKGB.

Represinės akcijos, vykdytos Lietuvoje 1940-1941 m., rėmėsi 1939 m. spalio 11 d. NKVD liaudies komisaro L. Berijos įsakymu Nr. 00123 “Dėl kriminalinių, socialiai pavojingų ir antitarybinių elementų operatyvinės apskaitos vedimo”, kuriame buvo nurodyta, jog okupuotose kraštuose (tarp jų ir Lietuvoje, Latvijoje bei Estijoje) pirmiausia reikia sunaikinti: nekomunistinių organizacijų narius, kalėjimų tarnautojus, policininkus, dvarininkus, fabrikantus, valstybinių įstaigų darbuotojus, karininkus, pabėgėlius iš Lenkijos, neišvykusius vokiečių repatriantus ir šių žmonių šeimų narius¹⁷.

Liepos 14-18 d. pirmoji stambi SSRS NKVD suorganizuota ir kontroliuota areštų akcija buvo vykdoma remiantis 1940 m. liepos 7 d. A. Sniečkus patvirtintu “Priešvalstybinių partijų: tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikšč. – demokratų, jaunalietuvių, trockistų, socialdemokratų, eserų, šaulių ir kt. vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos planu”¹⁸, kuriame buvo nurodyta “izoliuoti buvusių politinių partijų bei organizacijų vadovus bei narius”¹⁹. L. Berijos 1940 m. spalio 23 d. įsakyme “Dėl archyvinės medžiagos panaudojimo operatyviniame čekistiniame darbe” ir lapkričio 23 d. “Kontrevoliucinių elementų apskaitos (panaudojant archyvinę medžiagą) instrukcijoje” buvo konkrečiai nurodyta, kaip turi būti sudaromi suimtų žmonių sąrašai. Suimti žmonės buvo kaltinami ir teisiami vadovaujantis RSFSR baudžiamuoju kodeksu (beveik visais atvejais – pagal 58 straipsnį).

1941 m. birželio 14-18 d. vykę masiniai trėmimai buvo organizuojami remiantis SSRS politinės ir saugumo vadovybės nurodymais, kuriuos įgyvendino LSSR politinė ir partinė, NKGB bei NKVD vadovybė: VKP(b) CK ir SSRS Liaudies komisarų tarybos 1941 m. gegužės 16 d. nutarimu Nr. 1299-526 “Dėl socialiai svetimo elemento iškeldinimo iš Pabaltijo respublikų, Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos ir Moldavijos”, SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro V. Merkulovo 1941 m. gegužės 19 d. direktyva Nr. 77 “dėl kenksmingo antisovietinio, kriminalinio ir socialiai pavojingo elemento” ištrėmimo iš Baltijos respublikų, SSRS valstybės saugumo liaudies komisaro pavaduotojo I. Serovo 1941 m. gegužės 19 d. “antisovietinių elementų iškeldinimo iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos” operacijos instrukcija.

¹⁶ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro 1940 09 03 įsakymas Nr. 1, *ibid.*, b. 11, l.1.

¹⁷ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, V., 1996, p.18-19.

¹⁸ Priešvalstybinių partijų: tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikšč. – demokratų, jaunalietuvių, trockistų, socialdemokratų, eserų, šaulių ir kt. vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos planas, LYA, f. K-1, ap. 6, b. 1, l. 231-233.

¹⁹ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1, V., 1999, p. 58

Sovietinė okupacija Lietuvoje prasidėjo esant valstybės struktūroms, veikiant nacionalinei teisei, tačiau per labai trumpą laiką ir be ryškesnio pasipriešinimo politinė ir valstybinė santvarka Lietuvoje buvo sunaikinta ir įtvirtintas sovietinis režimas, kurį saugojo LKP, kariuomenė, represiniai organai (NKVD, NKGB).

2. Okupacinės policinės (represinės) struktūros Lietuvoje 1940-1941 m.

2.1 Pradinis represinių struktūrų steigimo etapas

Pradiniu okupacinių policinių (represinių) struktūrų kūrimo Lietuvoje etapu – 1940 m. birželio – rugpjūčio mėn. – sovietai pasinaudojo iki tol veikusiomis įstaigomis: Vidaus reikalų ministerija (VRM) ir Valstybės saugumo departamentu (VSD). Šiuo laikotarpiu svarbiausiu okupacinės valdžios uždaviniu buvo pagal SSRS NKVD pavyzdį suformuoti valstybės saugumo tarnybą ir sudaryti palankias represijų vykdymo sąlygas. Steigiamąjį darbą organizavo ir koordinavo iš Maskvos jau 1940 m. birželio 15 d. į Lietuvą atsiųstas SSRS vyriausybės įpatingasis įgaliotinis V. Dekanozovas bei šiek tiek vėliau atvykęs SSRS Liaudies komisarų tarybos ir VKP(b) CK įgaliotinis Lietuvos TSR N. Pozdniakovas, kurie apie įvykius Lietuvoje pranešdavo tiesiogiai SSRS vidaus reikalų liaudies komisarui L. Berijai bei J. Stalinui. 1941 m. birželio 19 d. VSD direktoriaus pareigas eiti paskirtas A. Sniečkus pareiškė: “<...> aš atvykau čia prieš tai pasitaręs su draugu Pozdniakovu. Mums teks iš nieko suorganizuoti tokią instituciją, kuri Sovietų Sąjungoje yra žinoma Čekos arba GPU vardu. Darbo bus daug <...>”²⁰.

Iki Lietuvos inkorporavimo į SSRS, VSD buvo reorganizuojamas steigiant naujus skyrius ir priimant sovietų požiūriu patikimus darbuotojus. 1940 m. rugpjūčio pradžioje NKVD iš esmės jau buvo suformuotas ir atitiko Sovietų Sąjungoje veikusią regioninių vidaus reikalų liaudies komisariatų struktūrą. 1940 m. rugpjūčio 8 d. VSD buvo sekretoriatas, 2, 3, Ekonomikos, Kvtotų, Kadru, Administracijos – ūkio skyriai, 1, 2 ir 3 specialieji skyriai, 7 dalis²¹. 1940 m. rugsėjo 3 d. buvo paskelbtas jau LSSR NKVD liaudies komisaro A. Guzevičiaus pasirašytas įsakymas, kuriame oficialiai skelbiama apie LSSR NKVD įsteigimą²². 1940 m. lapkričio mėn. A. Guzevičius pareiškė, kad: “1940 m. ruduo – LSSR VRLK (vidaus reikalų liaudies komisariato – *past. I. P.*) centrinio aparato ir apskričių skyrių organizavimosi periodas. Visas dėmesys buvo skirtas organizacijos spartinimui ir VRLK organų stiprinimui. Tai reikėjo daryti ir tai buvo padaryta.”²³

2.2 NKVD – represinių padalinių sistema

Lietuvoje įsteigiamam SSRS NKVD filialui – LSSR NKVD, atsižvelgiant tiek į specifinę Lietuvos padėtį (buvusi nepriklausoma valstybė, prievarta įjungta į SSRS sudėtį, turinti bendras sienas su Vokietija), tiek į stalininio režimo vidaus politikos tikslus, buvo iškeltos šios užduotys:

²⁰ A. Gailius, “Sniečkaus vizitas”, *Politika*, 1990, Nr. 6.

²¹ VSD direktoriaus 1940 08 09 įsakymai Nr. 27 ir Nr. 31, LCVA, f. R-756, ap.6, b. 5, l. 90, 91, 94.

²² LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro 1940 09 03 įsakymas Nr. 1, *ibid.*, b. 11, l. 1.

²³ LSSR NKVD liaudies komisaro 1940 11 23 įsakymas Nr. 66, *ibid.*, l. 192

- užtikrinti sąlygas sparčiai Lietuvos sovietizacijai ir integracijai į Sovietų Sąjungą, “išvalyti” kraštą nuo antisovietiniu požiūriu netinkamų elementų;
- sunaikinti atskiras žmonių grupes: nekomunistinių organizacijų narius, visuomenės veikėjus, karininkus, verslininkus, savininkus, “perauklėjimui” netinkančius pažangiuosius visuomenės narius;
- sustabdyti ir sunaikinti antisovietinio judėjimo apraiškas krašto viduje;
- užtikrinti absoliutų sienų su Vokietija saugumą (t.y. uždaryti Lietuvos gyventojų pasitraukimo į Vakarus kelius).

Visas aparatas buvo griežtai centralizuotas – centro skyriai atsiskaitydavo LSSR NKVD vadovybei bei atitinkamiems SSRS NKVD centro padaliniais, bendras ataskaitas apie LSSR NKVD darbą vadovybė siųsdavo SSRS NKVD vadovybei Maskvoje²⁴. Visi NKVD padaliniai skirstyti į administracijos – ūkio bei operatyvinius – čekistinius, kurių kiekvienas turėjo konkrečiai apibrėžtas funkcijas.

NKVD operatyvinių – čekistinių skyrių darbuotojai bei agentūrinis tinklas apėmė visas krašto gyvenimo sritis: valstybės valdymo institucijas, strategines pramonės bei žemės ūkio įmones, valstybines, visuomenines, kultūros ir mokslo organizacijas bei įstaigas, atskiras žmonių grupes, į kurias visuomenė buvo suskirstyta vadovaujantis stalinistine ideologija.

NKVD Ekonomikos skyrius (*Ekonomičeskij otdel, EKO*) sekė pramonės bei žemės ūkio įmonių darbuotojus, sudarinėjo buvusių savininkų, stambių ūkininkų sąrašus, kontroliavo pramonės ir žemės ūkio objektų nacionalizavimą. Atskiri LSSR NKVD padaliniai kontroliavo strategiškai svarbias ryšių bei susisiekimo įstaigas: NKVD Plentų valdyba (*Upravlenije šossejnych dorog, UŠOSDOR*) ne tik rūpinosi Lietuvos susisiekimo kelių priežiūra, bet ir turėjo parengti bei įgyvendinti Lietuvos kelių centralizavimo ir prijungimo prie sąjunginės plentų sistemos planą²⁵. Pastarosios darbuotojus sekė LSSR NKVD 3-iasis transporto poskyris, taip pat kontroliavęs ir Lietuvos SSR Ryšių valdybą bei jos padalinius, Kauno miesto radijo stotį²⁶. NKVD Vandens poskyrio darbuotojai bei jų agentai sekė vandenų baseino įstaigas: Nemuno baseino upių uostus bei Šventosios žuvininkystės uostą Baltijos jūros pakrantėje²⁷, o SSRS NKVD kelių transporto skyrius Lietuvos geležinkelyje kontroliavo Lietuvos geležinkelio kelius bei sekė jų darbuotojus. LSSR NKVD Archyvų skyriui buvo perduoti centriniai valstybės archyvai Vilniuje ir Kaune, valstybės įstaigų, organizacijų, draugijų, konfesiniai, karo, teismo organų ir įstaigų, nacionalizuotų pramonės, prekybos, finansų, mokymo (universitetų, institutų) įstaigų, dvarų, rūmų, spaudos organų, pašto bei

²⁴ LSSR NKVD vidaus reikalų liaudies komisaro 1940 09 18 įsakymas Nr. 5, *ibid.*, b. 13, l. 59, 114; LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro 1940 10 07 įsakymas Nr. 3186, *ibid.*, l. 13;

²⁵ LSSR NKVD Plentų valdybos direktoriaus J. Kanišausko 1940 10 26 pranešimas LSSR vidaus reikalų liaudies komisarui, *ibid.*, b. 12, l. 3.

²⁶ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo B. Baranausko, LSSR NKVD 3-iojo transporto poskyrio viršininko L. Lichvincevo 1940 12 12 ataskaita SSSR NKVD, LYA, f. K-1, ap. 6, b. 2, l. 27-32.

²⁷ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo B. Baranausko, LSSR NKVD Vandenių poskyrio viršininko A. Gavrilino 1940 12 14 ataskaita SSRS NKVD, *ibid.*, l. 33-35.

telegrafo archyvai²⁸. Tokiu būdu NKVD dispozicijoje atsidūrė represijų planavimui ir vykdymui labai reikalinga medžiaga.

NKVD specialieji padaliniai (1-asis, 2-asis ir 3-iasis specialieji skyriai) atliko specifines operatyvinio darbo užduotis: 1-ajame spec. skyriuje buvo kaupiamas NKVD vidaus archyvas, vedama dokumentų apskaita, 2-ojo skyriaus darbuotojai rūpinosi operatyvinėms užduotims naudota technika, 3-iojo spec. skyriaus agentai sekė saugumo organus dominusius asmenis, vykdė kratas, areštus.

Bausmės vykdymo sistema, kurią kontroliavo LSSR NKVD, sudarė Kvotų dalis, Kalėjimų skyrius, kurio žinioje buvo visos Lietuvos įkalinimo įstaigos²⁹, išskyrus pataisos darbų kolonijas, priklausiusias NKVD Pataisos darbų kolonijų skyriui³⁰. Perdavus Lietuvos kalinimo įstaigas NKVD, jos atsidūrė bendroje SSRS kalinimo įstaigų sistemoje, o tai reiškė, kad Lietuvoje suimtas žmogus galėjo būti kalinamas bet kuriame Sovietų Sąjungos kalėjime ar lageryje. Šiai sovietinio teroro vykdymo sistemai priklausė ir specialūs teismai. Iki okupacijos Lietuvoje veikusių teismus praktiškai nuo pirmųjų okupacijos dienų pakeitė Sovietų Sąjungoje veikusi teismų sistema: buvusių Lietuvos politikos veikėjų, partijų vadovų bei narių, valstybės tarnautojų, visuomenės veikėjų ir kt. baudžiamąsias bylas nagrinėjo SSRS NKVD Ypatingasis pasitarimas (*Osoboje soveščanije, OSO*), Sovietų Sąjungoje įsteigtas 1934 m. lapkričio 5 d.³¹ SSRS NKVD kariuomenės Karo tribunolai, prie kurių prisijungė 1940 m. gruodžio 9 d. įsteigtasis Lietuvos SSR NKVD kariuomenės Karo tribunolas³², nagrinėjo karininkų, karo prievolininkų, NKVD Milicijos valdybos, administracijos, ūkio bei tarnybos skyrių ir saugumo operatyvinių darbuotojų bylas, susijusias su tarnybiniais pažeidimais³³. Kiti teismai - SSRS Aukščiausiojo Teismo karinė kolegija ir apygardos karinis tribunolas (nagrinėjo tėvynės išdavimo, šnipinėjimo, teroro, diversijų bylas ir karinių kontrrevoliucinių nusikaltimų bylas), geležinkelių ir vandens transporto teismai (nagrinėjo transporto srityje įvykdytų valstybinių nusikaltimų bylas)³⁴ 1940-1941 m. Lietuvoje nagrinėjo palyginti nedaug bylų.

Atitinkami NKVD padaliniai veikė visoje Lietuvos teritorijoje: Vilniuje buvo įkurta NKVD Vilniaus miesto valdyba, Kaune – NKVD Kauno miesto skyrius, visuose apskričių centruose buvo įsteigti NKVD apskričių skyriai, o valsčių centruose - NKVD valsčių poskyriai. Periferiniai padaliniai buvo tiesiogiai pavaldūs LSSR NKVD centrui ir vykdė jo nurodymus.

2.3 Politinio persekiojimo sistema

Svarbiausios politinio persekiojimo bei teroro vykdymo funkcijos priklausė iki 1941 m. vasario 3 d. NKVD sudėtyje buvusiai valstybės saugumo valdybai (*Upravlenije gosudarstvennoj bezopasnosi, UGB*), vėliau – NKGB. Kiekvienas valdybos (vėliau – valstybės saugumo liaudies komisariato) padalinys

²⁸ Pranešimas LSSR NKVD miestų, apskričių, skyrių viršininkams, LCVA, f. R-756, ap. 2, b. 59, l. 61.

²⁹ LSSR NKVD kalėjimų viršininkų sąrašas, *ibid.*, b. 79, l. 5-6.

³⁰ A. Anušauskas, "KGB Lietuvoje 1940-1991 metais", *Lietuvos archyvai*, 1997, Nr. 8, p. 42.

³¹ Ypatingojo pasitarimo protokolų nuorašai, LCVA, f. R- 756, ap. 2, b. 59, l. 61.

³² LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro įsakymas Nr. 82, *ibid.*, ap. 6, b. 5, l. 25.

³³ SSRS teisingumo liaudies komisaro, Karo tribunolų valdybos pirmininko 1940 10 31 pranešimas, *ibid.*, b. 51, l. 23.

³⁴ *Represii 30-40-ch g.g. v Tomskom krae*, Tomsk, 1991, s. 5-7.

persekiojo jo dispozicijon priskirtas visuomenės grupes. 2-ajame – Slaptajame politiniame skyriuje (*Sekretno - političeskij otdel, SPO*) buvo renkami duomenys apie asmenis, numatytus sunaikinti pagal L. Berijos 1939 m. lapkričio 11 d. įsakymą: buvusius Lietuvos Respublikos valstybės tarnautojus, politinių partijų narius, visuomenės veikėjus, emigrantus, lenkų ir vokiečių pabėgėlius, Lietuvos SSR valstybinių bei mokslo įstaigų, sukarintų organizacijų darbuotojus, įtariamus priešiška sovietinei santvarkai veikla. 3-iasis – Kontržvalgybos skyrius (*Kontrrazvedyvatel'nyj otdel, KRO*) turėjo išaiškinti ir užkirsti kelią užsienio valstybių specialiųjų tarnybų veiklai Lietuvoje, išaiškinti asmenis, veikiančius užsienio valstybių žvalgybos naudai. 1-asis poskyris rūpinosi LKP(b) CK, vyriausybės, Aukščiausiosios Tarybos narių apsauga, tikrino kandidatus į LKP(b) CK, 7-asis poskyris tikrino asmenis, kurių darbas buvo susijęs su sovietinės valstybės paslaptimis. 1940 m. pabaigoje buvo įsteigtas Žvalgybos skyrius (*Razvedyvatel'nyj otdel, RO*), kuris 1940-1941 m. daugiausia dėmesio skyrė žvalgybai nacistinės Vokietijos okupuotose kraštuose³⁵.

SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo 1941 m. vasario 3 d. įsaku³⁶ NKVD padalijus į du atskirus – Vidaus reikalų (NKVD) ir Valstybės saugumo (NKGB) liaudies komisariatų, NKVD buvo palikti bendri valstybės vidaus, išskyrus valstybės saugumą, reikalai. NKGB atiteko politinės – valstybės saugumo užtikrinimo – funkcijos. Iki tol NKVD priklausiusi valstybės saugumo valdyba tapo administraciniu atžvilgiu nepriklausoma represine sovietinės totalitarinės valstybės institucija. Dalis NKVD operatyvinių funkcijų buvo perduoti NKGB: Ekonomikos skyriaus ir transporto padalinių vestos operatyvinės bylos atiteko NKGB Slaptajam politiam skyriui³⁷, NKVD specialieji skyriai (operatyvinės technikos, išorinio sekimo bei areštų) performuoti į atitinkamus NKGB padalinius (NKGB 3-iasis, 4-asis skyriai)³⁸. NKGB atiteko ir dalis bausmės vykdymo padalinių: Kvotų dalis, kurioje dirbo 26 tardytojai, Vilniaus ir Kauno vidaus kalėjimai bei apskričių vidaus kalėjimų kameros su jose kalintais kaliniais³⁹.

Dalinant NKVD į du savarankiškus liaudies komisariatų, atitinkami pakeitimai buvo atlikti ir periferiniuose padaliniuose. Buvusi NKVD Vilniaus miesto valdyba padalinta į NKGB Vilniaus miesto valdybą ir NKVD Vilniaus miesto ir apskrities skyrių⁴⁰. NKVD apskričių skyriai buvo padalinti į NKVD ir NKGB apskričių skyrius, o NKVD valsčių poskyriai – į NKVD ir NKGB valsčių poskyrius.

Šie pakeitimai dar labiau sustiprino policinių struktūrų įtaką valstybėje, valstybės saugumo organams, vykdžiusiems prioritetinius sovietinės valdžios politikos uždavinius, buvo suteikti dideli įgaliojimai, išsiplėtė funkcijos, todėl buvo galima didinti aparatą (t.y. priimti daugiau darbuotojų, plėsti agentūrinį tinklą).

³⁵ LSSR valstybės saugumo organų žvalgybos padalinio veiklos istorinė apžvalga, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 846, l. 2.

³⁶ *Liubianka. VČK-KGB*, Moskva, 1997, s. 26.

³⁷ LSSR vidaus reikalų ir valstybės saugumo liaudies komisarų 1941 03 10 įsakymas Nr. 0022/008, LCVA, f. R-756, ap. 2, b. 79, l. 5-6.

³⁸ LSSR NKGB struktūrinių padalinių ir pareigybių 1942 04 03 sąrašas, LYA, f. 142, ap. 1, b. 89, l. 6, 7.

³⁹ LSSR NKVD Kalėjimų viršininkų 1941 m. sąrašas, LCVA, f. R-756, ap. 2, b. 79, l. 5-6.

⁴⁰ LSSR NKVD Vilniaus miesto ir apskrities skyriaus 1941 m. struktūra, LYA, f. 142, ap. 1, b. 96, l. 16-18; LSSR NKGB Vilniaus miesto valdybos padalinių ir pareigybių sąrašas, *ibid.*, b. 89, l. 14-19.

Sovietinė vadovybė Lietuvoje siekė kuo greičiau įvesti sovietinę santvarką ir visomis priemonėmis užtikrinti jos stabilumą. Kad įgyvendintų savo siekius, okupantai turėjo izoliuoti tą visuomenės dalį, kuri reikė ar galėjo reikšti nepasitenkinimą totalitarine santvarka. Represinių struktūrų veikla buvo nukreipta būtent šia linkme. SSRS NKVD bei NKGB centro vadovybė organizavo teroro akcijas, kurias vietoje įgyvendino centrinių aparatų padaliniai – LSSR NKVD ir NKGB vadovybė bei atitinkami darbuotojai. SSRS represinių organų vadovybė, pritariant komunistų partijos vadovybei, suorganizavo ir įvykdė dvi stambias represines akcijas: 1940 m. liepos 10-17 d. masinius areštus ir 1941 m. birželio 14-18 d. masinius trėmimus, taip pat visus metus vykdė gyventojų registravimą, persekiojimą, areštus bei deportacijas, neretai pasibaigdavusias represuotų asmenų mirtimi.

Represinis aparatas Lietuvoje veikė palyginti neilgai – iki Vokietijos – SSRS karo pradžios. Prasidėjus karui 1941 m. birželio mėn. dalis LSSR NKVD ir NKGB aparato buvo evakuota į įvairias Sovietų Sąjungos vietas: Gorkio, Ivanovo, Jaroslavlį, Kirovo, Vologdos sritis, Altajaus, Krasnojarsko kraštus, Baškirijos, Totorijos ASSR, Uzbekijos SSR ir kitur⁴¹. Be to, centrinio SSRS NKVD (nuo 1943 m. balandžio mėn. – NKGB) sudėtyje nuo karo pradžios veikė Lietuvos SSR NKVD (NKGB) darbuotojų grupė, kontroliavusi iš Lietuvos evakuotus asmenis, tarp jų ir suimtuosius, organizavusi ir koordinavusi specialiųjų grupių veiklą vokiečių okupuotos Lietuvos teritorijoje bei vykdžiusi pasirengimo Lietuvos reokupacijai (karo baigties Sovietų Sąjungos naudai atveju) darbus.

Apibendrinant šią dalį galima daryti išvadą, kad sovietų okupuotoje ir į SSRS sudėtį inkorporuotoje Lietuvoje buvo įsteigti represiniai organai, savo struktūra bei funkcijomis atitikę Sovietų Sąjungoje buvusias tokio pobūdžio institucijas. Visas represinis aparatas buvo griežtai centralizuotas, nustatant periferinių padalinių tiesioginę priklausomybę ir atsiskaitymą LSSR NKVD bei NKGB centrui, o pastarojo – SSRS NKVD, NKGB ir VKP(b) CK centro vadovybei Maskvoje. Svarbiausios represinių struktūrų uždavinys – okupuotoje Lietuvoje galutinai sunaikinti valstybės suverenitetą ir galimo pasipriešinimo okupantams apraiškas.

3. Kolaboravimas su sovietiniais represiniais organais

3.1 Represinių organų personalo komplektavimas

Sovietų Sąjungos vadovybei 1940 m. vasarą pradėjus formuoti represines struktūras, savo forma prilygusias SSRS represinėms struktūroms, ginančioms tik SSRS interesus, viena svarbiausių užduočių buvo tinkamai parinkti personalą. Čekistai turėjo būti ištikimi valstybės politikos vykdytojai, pareigą suvokiantys kaip neginčytino teisingumo vykdymą, neabejojantys savo veiksmų būtinumu, neapkenčiantys valstybės priešo ir žinantys, kad už nusižengimus bus neišvengiamai nubausti grieščiausiomis priemonėmis. Darbai represiniuose organuose buvo renkami tik komunistinei ideologijai ištikimi,

⁴¹ Lietuvos sektoriaus prie SSRS NKVD 1941 11 4 darbo planas, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 149, l. 37.

čekistiniame darbe patikrinti kadrai. Okupantai į Lietuvą siuntė savo darbuotojus, taip pat naudojami vietos pagalbinkų – LKP ir jai prijauciančių žmonių – parama.

1940 m. birželio pabaigoje (liepos mėnesio pradžioje) visuose buvusio Lietuvos Valstybės saugumo departamento skyriuose – tiek centriniame aparate, tiek periferijoje, seni darbuotojai buvo keičiami naujais. Vietoje trūkstamam būsimam NKVD aparatui kadru, jie į Lietuvą buvo komandiruojami iš SSRS. 1940 m. birželio 28 d. rezidento Petrovo pranešime Nr. 29, adresuotame SSRS GUGB Užsienio skyriui, sakoma, kad “<...> VRM politinės policijos departamente Kaune renkamas aparatas iš neseniai paleistų iš kalėjimų komunistų <...>”⁴². Rugsėjo 18 d. LKP(b) CK biuras įpareigojo partijos struktūras aktyviai dalyvauti komplektuojant NKVD, pasiūsti į šią žinybą 2600 komunistų, komjaunuolių bei patikimų nepartinių (“nepartinių komunistų”): 1830 – į miliciją, 206 – į valstybės saugumo valdybą, 515 – kalėjimų prižiūrėtojais⁴³. NKVD apskričių skyrių viršininkai buvo įpareigoti naujus darbuotojus priimti tik suderinus jų kandidatūras su partijos apskričių komitetų sekretoriais⁴⁴. Nacionalinius čekistų kadrus turėjo rengti 1940 m. rudenį įsteigta respublikinė NKVD mokykla (joje mokyti buvo atrinkti du šimtai 23-35 metų amžiaus bent pradinį išsilavinimą turėjusių lietuvių)⁴⁵, aukštesniojo rango čekistiniai kadrai Baltijos šalims (kiekvienai po 100) turėjo būti parengti SSRS NKVD Maskvos aukštosios mokyklos specialiajame skyriuje. 1940 m. spalio – lapkričio mėn. LKP(b) CK biuras patvirtino 114 kandidatų mokyti šioje mokykloje: 103 lietuvius, 9 vietinius rusus ir 3 žydus⁴⁶.

Kadru parinkimą represiniams organams geriausiai apibendrina P. Gladkovo ataskaita SSRS NKVD vadovybei: <...> žmonių išdėstymas pagal naujus LSSR NKVD etatus iš esmės užbaigtas. Nuo rugsėjo 10 d. gavo paskyrimus ne tik vietiniai žmonės, priimti į darbą NKVD, bet ir NKVD darbuotojai, buvę čia komandiruotėje. <...> Komisariatas daugiausia sukomplektuotas iš vietinių žmonių, anksčiau buvusių kalėjimuose ir be darbo, kiti prikomanduoti ir SSRS”⁴⁷.

Represinių aparatų personalas buvo komplektuojamas pagal SSRS politinės ir partinės vadovybės nurodymus. Svarbiausias dėmesys buvo skiriamas ideologiniam kandidatų pasirengimui ir jų lojalumui sovietinei santvarkai, todėl didžiausią įtaką formuojant NKGB bei NKVD personalą turėjo komunistų partijos struktūros.

3.2 LSSR NKGB personalas

LSSR NKGB centro vadovybė ir darbuotojų sudėtis. LSSR valstybės saugumo komiteto liaudies komisaras P. Gladkovas į Lietuvą buvo atsiųstas 1940 m. liepos mėn. ir iki 1941 03 08 (t.y. iki LSSR

⁴² Ibid., ap. 49, b. 826, l. 499.

⁴³ LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 3, l. 1-2.

⁴⁴ Ibid., b. 17, l. 4-5.

⁴⁵ LKP(b) CK 1940 09 18 nutarimas, ibid., b. 3, l. 1.

⁴⁶ Ibid., b. 19, l. 2-47; b. 25, l. 2-4; b. 307, l. 33-103.

⁴⁷ P. Gladkovo pranešimas V. Merkulovui, LCVA, f. R-756, ap. 2, b. 11, l. 56-59.

NKGB įsteigimo) dirbo vidaus reikalų liaudies komisaro pirmuoju pavaduotoju⁴⁸. P. Gladkovo pavaduotojais buvo paskirti lietuviai komunistai B. Baranauskas, iš SSRS atsiųsti D. Bykovas ir S. Zacharovas. Iš 37 LSSR NKGB centro skyrių bei poskyrių viršininkų bei skyrių viršininkų pavaduotojų, t.y. aukščiausiojo rango pareigūnų, lietuvių buvo 6 (16,2 %), vietinių žydų – 5 (13,5 %), likę 26 (70,3 %) – kitų tautybių asmenys⁴⁹.

Pagal LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1942 m. LKP CK skyriui pateiktus duomenis, 1941 m. birželio mėn. LSSR NKGB dirbo 557 darbuotojai, iš jų 288 (51,7 %) nevietiniai, 269 (48,3 %) vietiniai gyventojai. Be to, NKGB sistemoje dar dirbo 123 slaptieji darbuotojai (jie į vietinius ir nevietinius dokumente nesuskirstyti). Lietuviškiausi buvo NKGB apskričių skyriai – čia iš 218 darbuotojų 139 (63,7 %) buvo vietiniai ir 79 (36,3 %) – nevietiniai. Pagal vardinius NKGB darbuotojų sąrašus 1941 m. pavasarį NKGB centre iš viso dirbo 208 asmenys (be vidaus kalėjimo personalo), iš kurių 60 (29%) buvo lietuviai, 35 (16,8%) – vietiniai žydai, 113 (54,2%) – rusai, ukrainiečiai, baltarusiai ir kt.

LSSR NKGB periferinių padalinių personalas. Antrame pagal svarbą NKGB padalinyje – LSSR NKGB Vilniaus miesto valdyboje 1941 m. birželio mėn. dirbo 106 (beveik 90%) atsiųsti iš SSRS darbuotojai ir 12 vietinių (remiantis A. Guzevičiaus 1942 m. atasakaita). Skaičiuojant pagal vardinius valdybos darbuotojų sąrašus, randame 117 valdybos darbuotojų ir 42 NKGB Vilniaus vidaus kalėjimo darbuotojus⁵⁰. Visi 21 Vilniaus miesto valdybos skyrių bei poskyrių viršininkai ir jų pavaduotojai buvo nevietiniai, iš 37 šios valdybos operatyvinių darbuotojų 4 (10,8 %) buvo lietuviai, 2 žydai, 2 lenkai, kiti rusakalbiai (78,4 %), iš 14 valdybos Tardymo dalies tardytojų 13 buvo rusakalbiai, 1 – lietuvis. Vidaus kalėjime iš 38 darbuotojų nebuvo nė vieno lietuvi⁵¹. Šiuos skaičius papildė LKP(b) Vilniaus miesto komiteto duomenys, pagal kuriuos 1941 m. gegužės 25 d. LSSR NKGB Vilniaus miesto valdybos partinėje organizacijoje buvo 58 rusų, 8 ukrainiečių, 1 baltarusių, 10 žydų, 2 lietuvių ir 3 kitų tautybių komunistai⁵².

LSSR NKGB Kauno miesto skyrius buvo lietuviškesnis: 1941 m. birželio mėn. dirbo 6 vietiniai ir 2 nevietiniai darbuotojai⁵³, o iš 11 vidaus kalėjimo darbuotojų 6 buvo lietuviai, 4 – rusai ir 1 žydas⁵⁴.

NKGB apskričių skyriuose, kurių buvo 21, beveik pusė darbuotojų buvo vietiniai – lietuviai ir žydai. Iš 194 NKGB apskričių skyrių darbuotojų lietuvių buvo 77 (39,7 %), žydų – 18 (9,3 %), rusų – 99 (51 %) ⁵⁵. Iš 15 apskričių skyrių viršininkų 3 buvo nevietiniai, iš 21 skyrių viršininkų pavaduotojų – visi nevietiniai, taip pat visi 11 slaptųjų politinių poskyrių viršininkų bei 12 kontržvalgyvos poskyrių viršininkų buvo atsiųsti iš SSRS, vyresniųjų operatyvinių įgaliotinių bei tardytojų daugumą sudarė atsiųti iš SSRS

⁴⁸ P. Gladkovo tarnybinė kortelė, LYA, f. K-1, ap. 61, kartoteka Nr. 41.

⁴⁹ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940-1953 metais*, V., 1999, p. 98-99.

⁵⁰ LCVA, f. R- 756, ap. 6, b. 184, l. 1-9.

⁵¹ LYA, f. 142, ap. 1, b. 89, l. 42-43.

⁵² LVOA, f. 3109, ap. 3109, b. 54, l. 39-43.

⁵³ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1942 m. LKP CK skyriui pateikti duomenys, *ibid.*, f. 1771, ap. 5, b. 102, l. 191-192.

⁵⁴ LYA, f. 142, ap. 1, b. 89, l. 44.

⁵⁵ LSSR NKGB Kadrių skyriaus sudarytas vardinis apskričių skyrių darbuotojų sąrašas, *ibid.*, l. 20-41.

darbuotojai. Vietos saugumiečiai sudarė daugumą tik tarp eilinių operatyvinių darbuotojų (iš 70 operatyvinių įgaliotinių ir jų padėjėjų lietuvių buvo apytiksliai 60).

NKGB Transporto padaliniais prie Vilniaus, Kauno, Šiaulių, Panevėžio, Kretingos, Tauragės, Virbalio ir Švenčionių geležinkelio stočių vadovavo rusai, o iš 24 operatyvinių darbuotojų 4 buvo lietuviai, 1 žydas (bendrai – 20,9 %), 19 (79,1 %) rusų⁵⁶.

Kadangi valstybės saugumas buvo prioritetinga SSRS vidaus politikos sritis, Lietuvoje įsteigta SSRS valstybės saugumo padalinyje svarbiausius postus užėmė atsiųsti iš Sovietų Sąjungos darbuotojai bei vietos komunistai, kurių tautinę sudėtį įtakojo vietinių partinių organizacijų tautinė sudėtis.

3.3 LSSR NKVD personalas

LSSR NKVD centro vadovybė ir darbuotojų sudėtis. Vidaus reikalų liaudies komisaras lietuvis A. Guzevičius turėjo tris pavaduotojus, iš kurių du buvo nevietiniai – V. Doncovas ir I. Vradijus, 1941 m. birželio mėn. pakeitęs lietuvi A. Mickevičių, trečiasis pavaduotojas – sulietuvėjęs latvis F. Krastinis⁵⁷. 1941 m. gegužės pab. iš 138 LSSR NKVD centro vadovaujančių darbuotojų (skyrių bei poskyrių viršininkų, jų pavaduotojų bei padėjėjų, sekretorių, instruktorių, operatyvinių įgaliotinių, tardytojų, inspektorių) 72 buvo rusakalbiai (52,2 %), 43 – lietuviai (31,2 %) ir 23 – žydai (16,6 %)⁵⁸, iš 20 Milicijos valdybos skyrių ir poskyrių viršininkų bei jų pavaduotojų lietuviai buvo tik šeši (20 %)⁵⁹.

Pagal LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1942 m. LKP CK skyriui pateiktus duomenis, 1941 m. birželio mėn. LSSR NKVD dirbo 4487 darbuotojai, iš jų vietinių gyventojų – 4071 (90,7 %), 416 (9,3 %) atvykę iš SSRS⁶⁰. Daugiausia vietinių gyventojų dirbo Milicijos skyriuose – 2835, tai sudarė 63,18 % visų NKVD aparato darbuotojų, kalėjimuose – 878 – 19,56 % visų NKVD aparato darbuotojų, miestų ir apskričių skyriuose – 138 (nevietinių juose buvo 24) – 3 % visų NKVD aparato darbuotojų.

NKVD kalėjimų personalas. NKVD kalėjimuose, pagal vardinius kalėjimų darbuotojų sąrašus, iš 79 aukštesniojo rango pareigūnų (kalėjimų viršininkų, jų pavaduotojų, politinių vadovų, operatyvinių įgaliotinių, budinčiųjų viršininko pavaduotojų) 53 (67 %) buvo rusai, 4 (7,7 %) žydai, 20 (25,3 %) lietuvių⁶¹. Žemesnė personalo sudėtis buvo daugiau lietuviška, tačiau iki 1941 m. pavasario kalėjimuose neliko nė vieno darbuotojo, dirbusio ten iki 1940 m. birželio 15 d.: kalėjimų vadovai buvo pakeisti jau pirmosiomis okupacijos savaitėmis, o žemesniojo personalo darbuotojai pradėti keisti 1940 m. rudenį;

⁵⁶ Ibid., l. 45-47.

⁵⁷ L. Truska, "Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940-1941 m.", *Darbai*, 1996, Nr. 1, p. 15, 19.

⁵⁸ LSSR NKVD Kadro skyriaus parengtas LSSR vidaus reikalų liaudies komisariato darbuotojų sąrašas pagal užimamas pareigas 1941 m. gegužės 28 d., LYA, f. 142, ap. 1, b. 96, l. 1-9.

⁵⁹ Milicijos valdybos darbuotojų, nurodant jų pareigybes, 1941 05 28 sąrašas, ibid., l. 10-14.

⁶⁰ LSSR NKVD liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1942 m. LKP CK skyriui pateikti duomenys, LVOA, f. 1771, ap. 5, b. 102, l. 191-192.

⁶¹ NKVD kalėjimų darbuotojų 1941 12 28 sąrašas, LYA, f. 142, ap. 1, b. 96, l. 98-123; NKVD kalėjimų vadovų 1941 06 17 sąrašas, LCVA, f. R- 756, ap. 2, b. 79, l. 5-6; Vardinis LKP(b) narių 1941 06 mėn. sąrašas, LVOA, f. 1771, ap. 2, b. 265-258.

1941 m. pavasarį prasidėjus naujai kadru keitimo bangai vietinius vyresnius kalėjimų pareigūnus, net ir komunistus, keitė iš SSRS atsiųsti čekistai⁶².

NKVD periferinių padalinių personalas. NKVD miestų ir apskričių skyriuose iš 162 darbuotojų 138 (85 %) buvo vietiniai, 24 (15 %) – nevietiniai. Skyrių viršininkais daugiausia buvo paskirti lietuviai, o jų pavaduotojais - rusai⁶³. Tačiau 1941 m. kovo mėn. daugumai rusakalbių NKVD apskričių skyrių vadovų perėjus į NKGB apskričių skyrius, padėtis šiek tiek pasikeitė: 1941 pavasarį iš 44 NKVD apskričių skyrių vadovų (skyrių viršininkų ir jų pavaduotojų) 11 (25%) buvo rusakalbiai, 1 žydas, likę – lietuviai (apie 75%). Apskričių milicijos skyrių viršininkų pavaduotojai paprastai buvo rusai⁶⁴.

NKVD personalo “lietuviškesnę” sudėtį sąlygojo tai, kad dalyje periferinių tarnybų – milicijoje, archyvuose, priešgaisrinės apsaugos tarnyboje, kalėjimuose, transporto padaliniuose ir kt. okupacinė valdžia leido laikinai pasilikti buvusiems tarnautojams. Be abejo, daugėjant specialiai čekistiniam darbui parengtų “specialistų”, senieji darbuotojai būtų buvę pakeisti, kas ir buvo daroma kalėjimuose, milicijoje. Tačiau formuojant NKVD vadovujančiąsias grandis išryškėjo tokios pat tendencijos, kaip ir valstybės saugumo aparate – į svarbiausius postus buvo skiriami arba iš SSRS atsiųsti darbuotojai, arba vietos komunistai.

3.4 Prieškario represinių organų agentūra

Labai svarbų vaidmenį represinėje sistemoje vaidino NKVD ir NKGB totalinio sekimo sistema, kur agentų pranešimai tapdavo pagrindu bet kuriam žmogui įtraukti į “operatyvinę apskaitą”, o kitais būdais į šią apskaitą patekusius žmones (pvz., peržiūrint uždraustų organizacijų archyvus) sekdavo agentai. Sovietinė valstybės saugumo sistema buvo sudaryta taip, kad apimtų visus socialinius bei profesinius Lietuvos visuomenės sluoksnius: kiekvienas NKVD ir NKGB padalinys turėjo labai tiksliai apibrėžtą veiklos sritį bei savo agentūrinį tinklą. Tai sudarė pretekstą daliai visuomenės kolaboruoti su okupacine valdžia. Tačiau neįmanoma vienareikšmiškai įvertinti šios kolaboravimo su okupantais formos, nes dauguma asmenų 1940-1941 m. buvo užverbuoti naudojant prievartą. A. Gladkovo parengtoje 1940 m. rugsėjo 27 d. instukcijoje apie agentūros verbavimą iš kriminalinių nusikaltėlių sakoma: “Užverbuotiems asmenims užvesti asmens bylas, kuriose turi būti <...> užverbuotą asmenį kompromituojanti medžiaga<...>”⁶⁵. Tokiu būdu agentūra buvo verbuojama ne tik iš kriminalinių nusikaltėlių (jie, beje, sudarė tik viena agentų kategoriją – kameros agentus). Sovietinės valdžios požiūriu kompromituojanti medžiaga buvo nepriklausomybės metų turėtos valstybinės pareigos ar socialinis statusas, priklausymas visuomeninėms organizacijoms, nelojalūs okupacinei valdžiai pokalbiai, pažintis su areštuotais asmenimis, ryšiai su pogrindžiu. Taigi, realiai kiekvienas žmogus buvo potencialus kandidatas verbavimui. Be to,

⁶² L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje ...*, p.97-98.

⁶³ LSSR NKVD vadovujančiųjų darbuotojų 1940 09 sąrašas, LCVA, f. R-756, ap. 6, b. 11, l. 2-4; NKVD apskričių skyrių vadovų 1940 09 28 ir 1940 10 16 sąrašai, LVOA, f. 1771, ap. 1, b. 307, l. 118-119, 124-125.

⁶⁴ NKVD apskričių skyrių darbuotojų 1941 05 28 sąrašas, LYA, f. 142, ap. 1, b. 96, l. 16-97.

⁶⁵ LCVA, f. R-789, ap.1, b. 94, l. 1.

labai sunku buvo nepalūžti, nes kiekvieno atsisakiusio laukė žiaurios represijos, kurios paprastai baigdavosi nepaklususiojo fiziniu sunaikinimu.

Lietuvoje nėra išlikę tikslių duomenų apie NKVD ir NKGB agentūrą 1940-1941 m. Šiuo metu galima pateikti tik keletą skaičių, užfiksuotų išlikusiuose represinių organų dokumentuose: NKVD Vilniaus miesto valdybos Ekonomikos skyrius nuo 1940 m. rugpjūčio iki metų pabaigos pramonės, prekybos, finansų įmonėse bei įstaigose ir žemės ūkyje turėjo 301 agentą⁶⁶, SSRS NKVD Kelių transporto skyrius Lietuvos geležinkelyje nuo 1940 m. spalio 10 d. iki 1941 m. kovo 15 d. užregistravo 1051 agentų asmens bylą⁶⁷, 1941 m. gegužės 15 d. NKGB apskričių skyriai turėjo 3672 agentus ir informatorius, kurie sekė 535 žmones ir teikė informaciją 851 bylai - formuliarui⁶⁸, bendrai LSSR NKVD ir NKGB nuo 1940 m. rugpjūčio 15 d. iki 1941 m. birželio 20 d. buvo užregistruotos 7746 agentų asmens bylos⁶⁹.

Kameros agentai. 1940 m. rugpjūčio 6 d. SSRS NKVD Kalėjimų valdybos nurodymu visų kalėjimų viršininkams buvo pasiūlyta kiekvienoje kameroje turėti ne mažiau kaip 2 informatorius, kurie padėtų “NKVD tardymo organams nustatyti nusikalstamos veiklos faktus ir jų ryšius su kontrrevoliuciniu pagrindžiu”⁷⁰. 1940 m. gruodžio 1 d. tarp kalinių NKVD turėjo 36, 1941 m. sausio 1 d. - 261 (iš jų politkalinių - 91), o 1941 m. balandžio 1 d. - 333 informatorius (iš jų politkalinių - 116), birželio mėn. - 252 (iš jų politkalinių - 121)⁷¹. Dauguma tarp kalinių dirbusių informatorių buvo kriminaliniai nusikaltėliai, nors tuo metu jie sudarė tik ketvirtadalį kalėjimuose kalintų žmonių.

Deja, šių faktų nepakanka, kad būtų galima daryti apibendrinančias išvadas apie vieną iš Lietuvos gyventojų kolaboravimo su okupantais būdų - slaptą bendradarbiavimą. Tačiau akivaizdu, kad slaptas bendradarbiavimas 1940-1941 m. neapėmė labai plačių visuomenės sluoksnių, o daugiau pasireiškė tose grupėse, kurios buvo paskelbtos potencialiais valstybės priešais, nes būtent turima sovietiniu požiūriu kompromituojanti medžiaga tapo svarbiausiu žmogaus įtraukimo į agentūrinį tinklą motyvu.

⁶⁶ NKVD Vilniaus miesto valdybos laikinojo viršininko v/s ltn. Anochino 1941 02 07 pranešimas A. Guzevičiui, *ibid.*, ap. 6, b. 36, l. 7.

⁶⁷ LSSR NKVD Kelių transporto skyriaus Lietuvos geležinkelyje agentūros asmens ir darbo bylų registravimo žurnalas, LYA, f. K-1, ap. 6, b. 1278.

⁶⁸ Pažyma apie agentūrinio sekimo bylų, bylų - formuliarų ir slaptų bendradarbių skaičių Lietuvos SSR NKGB apskričių skyriuose 1941 05 15 d., *ibid.*, ap. 10, b. 5, l. 317.

⁶⁹ LSSR NKVD agentūros asmens bylų registravimo žurnalas, *ibid.*, ap. 6, b. 1277.

⁷⁰ *Ibid.*, b. 32, l. 1.

⁷¹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos ...*, p. 68.

4. Išvados

1. Sovietinė okupacija Lietuvoje 1940 m. prasidėjo esant valstybės struktūroms, veikiant nacionalinei teisei, tačiau per labai trumpą laiką ir be ryškesnio pasipriešinimo politinė bei valstybinė santvarka Lietuvoje buvo sunaikinta ir įtvirtintas sovietinis režimas, kurį saugojo LKP, kariuomenė, represiniai organai. Sovietų Sąjunga nepaisė tarptautinės teisės numatytų priemonių okupuotiems kraštams – Lietuvoje sovietiniai įstatymai galiojo vienodai ir okupantams ir Lietuvos gyventojams. Lietuvos inkorporacija į SSRS vyko pagal sovietų išstbulintą veikimo okupuotose kraštuose mechanizmą: 1. perimta įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji, teisinė valdžia bei masinės informavimo priemonės 2. įsteigtos represinės (partinės, saugumo, karinės) struktūros, 3. sudarytos sąlygos represinėms struktūroms vykdyti teroro aktus prieš visuomenę ar atskiras jos grupes.
2. Per trumpą laiką likvidavus nepriklausomos Lietuvos valstybingumo institucijas, uždraudus politines partijas ir beveik visas visuomenines organizacijas, buvo pradėtos formuoti naujos, SSRS politinę sistemą atitinkančios ir politinę valią vykdančios struktūros, savo sudėtimi, funkcijomis ir uždaviniais atitikusios Sovietų Sąjungoje buvusias tokio pobūdžio institucijas. Remiantis SSRS Centrinio vykdomojo komiteto 1934 m. liepos 10 d. įsakymu “Dėl sąjunginio Vidaus reikalų komisariato įsteigimo”, kuriame buvo nurodyta vidaus reikalų liaudies komisariatų – NKVD steigti ir sąjunginėse respublikose, 1940 m. rugsėjo 3 d. buvo oficialiai paskelbta apie LSSR NKVD įsteigimą. Remiantis SSRS Aukščiausiosios Tarybos 1941 m. vasario 3 d. įsaku Lietuvoje 1941 m. kovo 8 d. buvo įsteigtas savarankiškas Valstybės saugumo liaudies komisariatas – NKGB. Visas represinis aparatas buvo griežtai centralizuotas, nustatant periferinių padalinių tiesioginę priklausomybę ir atsiskaitymą LSSR NKVD bei NKGB centrui, o pastarojo – SSRS NKVD, NKGB ir VKP(b) CK centro vadovybei Maskvoje.
3. Sąlyginai galima išskirti tris represinių saugumo organų formavimosi Lietuvoje 1940-1941 m. etapus:
 1. pradiniu etapu – 1940 m. birželio – rugpjūčio mėn. – sovietai pasinaudojo iki tol Lietuvoje veikusiomis įstaigomis: Vidaus reikalų ministerija (VRM) ir Valstybės saugumo departamentu (VSD). Šiuo laikotarpiu svarbiausiu okupacinės valdžios uždaviniu buvo pagal SSRS NKVD pavyzdį suformuoti valstybės saugumo tarnybą ir sudaryti palankias represijų vykdymo sąlygas.
 2. 1940 m. rugsėjis – 1941 m. kovas – tai centrinio NKVD aparato bei periferinių padalinių formavimo periodas. Šiuo laikotarpiu svarbiausia buvo pajungti NKVD žinion visas krašto gyvenimo sritis – pramonę, žemės ūkį, strategiškai svarbias ryšių, susisiekimo

įmones, švietimo, kultūros sistemą, politines bei visuomenines struktūras, visus visuomenės sluoksnius.

3. 1941 m. pavasaris – vasara – NKGB steigimo bei masinių represinių priemonių prieš Lietuvos gyventojus rengimo ir vykdymo laikotarpis: buvo pradėtas realizuoti vienas svarbiausių sovietinio totalitarinio režimo siekių – neutralizuoti (t.y. išstremti, įkalinti arba fiziškai sunaikinti) tą visuomenės dalį, kuri reiškė ar galėjo reikšti nepasitenkinimą sovietine santvarka.
4. Prasidėjus karui 1941 m. birželio mėn. dalis LSSR NKVD ir NKGB aparato buvo evakuota į įvairias Sovietų Sąjungos vietas. Centriniam SSRS NKVD aparate buvo įkurtas specialus padalinys, kuriame dirbę Lietuvoje veikusių represinių aparatų darbuotojai kontroliavo iš Lietuvos evakuotus asmenis, tarp jų ir suimtuosius, organizavo ir koordinavo specialiųjų grupių veiklą vokiečių okupuotos Lietuvos teritorijoje, vykdė pasirengimo Lietuvos reokupacijai (karo baigties Sovietų Sąjungos naudai atveju) darbus.
5. Represinių aparatų personalas buvo komplektuojamas pagal SSRS politinės ir partinės vadovybės nurodymus. Svarbiausi reikalavimai kandidatams buvo jų ideologinis pasirengimas ir ištikimybė sovietinei santvarkai, todėl labai didelę įtaką parenkant tinkamus darbuotojus turėjo komunistų partijos struktūros. VKP(b) CK buvo tiesiogiai atsakingas už tinkamų čekistiniam darbui kandidatų parinkimą.
6. Formuojant NKGB bei NKVD personalą išryškėjo bendros tendencijos: svarbiausius postus užėmė atsiųsti iš Sovietų Sąjungos darbuotojai bei vietos komunistai, kurių tautinę sudėtį įtakojo vietinių partinių organizacijų tautinė sudėtis. Iš SSRS atsiųstų darbuotojų LSSR NKGB buvo 51,7 proc., LSSR NKVD (1941 m. birželio mėn.) – 9,3 proc. NKVD personalo “lietuviškesnę” sudėtį sąlygojo tai, kad dalyje periferinių tarnybų – milicijoje, archyvuose, priešgaisrinės apsaugos tarnyboje, kalėjimuose, transporto padaliniuose ir kt. okupacinė valdžia leido laikinai pasilikti buvusiems tarnautojams, tačiau daugėjant specialiai čekistiniam darbui parengtų “specialistų”, senieji darbuotojai keičiami naujais. Į svarbiausius represinių organų postus buvo skiriami arba iš SSRS atsiųsti darbuotojai, arba vietos komunistai. NKGB centro bei periferijos padalinių vadovaujantys darbuotojai (padalinių viršininkai ir jų pavaduotojai) beveik visi buvo ne lietuviai – 80,3 proc. sudarė kitataučiai, kurių dauguma – atsiųsti iš SSRS. NKVD vadovujančių bei operatyvinių darbuotojų didesnę dalį taip pat sudarė kitataučiai – apie 53 proc., kurių nemaža dalis taip pat buvo atsiųsta iš SSRS.
7. Steigiant okupacines policines (represines) struktūras sovietinė vadovybė neapsėjo be vietos gyventojų pagalbos, tačiau eiti atsakingas pareigas buvo skiriami beveik išimtinai

iš SSRS siųsti darbuotojai. Nebuvo pasitikima ir vietos komunistais – aukštesnes pareigas užėmę vietos komunistai paprastai turėdavo iš SSRS atsiųstus pavaduotojus. Ši tendencija ypač ryški periferiniuose padaliniuose – milicijoje, apskričių skyriuose.

8. Komunistai Lietuvoje siekė sukurti gerai konspiruotą, apimantį visas visuomenės dalis agentūrinį tinklą, tačiau slaptas bendradrbiavimas 1940-1941 m. neapėmė labai plačių visuomenės sluoksnių, o daugiau pasireiškė tose grupėse, kurios buvo paskelbtos potencialiais valstybės priešais, nes būtent turima sovietiniu požiūriu kompromituojanti medžiaga tapo svarbiausiu žmogaus įtraukimo į agentūrinį tinklą motyvu.

SSRS vyriausybė ir jos sukurtos represinės struktūros, įgyvendindamos grobikišką Lietuvos atžvilgiu politiką, pasinaudodamos specialiai pritaikyta teise, kariuomene, žiauriausiomis fizinėmis bei komunistine ideologija paremto moralinio susidorojimo priemonėmis, nuo pat pirmųjų Lietuvos okupacijos dienų vykdė lietuvių tautos naikinimą.

Šaltiniai

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)

- f. R-754 – VRM Valstybės saugumo departamentas (1940-1941);
- f. R- 756 – LSSR vidaus reikalų liaudies komisariatas (1940-1941);
- f. R-759 – LSSR valstybės saugumo liaudies komisariatas (1940-1941);
- f. R-761 – LSSR teisingumo liaudies komisariatas (1940-1941);
- f. R-786 – LSSR NKVD Darbininkų ir valstiečių milicijos valdyba.

Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA)

- f. K-1 Lietuvos SSR valstybės saugumo komitetas (KGB)
 - ap. 3 – LSSR NKVD-KGB struktūriniai padaliniai, skirti kovai prieš lietuvių tutinį pogrindį ir vykde kontržvalgybinį darbą;
 - ap. 6 – LSSR KGB 10 skyrius: bendra raštvedyba, archyvo apskaitos dokumentai;
 - ap. 8 – LSSR NKVD-KGB tardymo skyrius;
 - ap. 10 – LSSR NKVD-KGB sekretoriatas;
 - ap. 15 – LSSR NKGB-KGB rajonų (apskričių ir valsčių) padaliniai;
 - ap. 49 – LSSR NKGB-MGB-KGB 1 (žvalgybos) skyrius;
 - ap. 58 – Baudžiamosios bylos;
 - ap. 61 – LSSR KGB darbuotojų kartotekos.
 - f. 135 – LSSR MVD Informacijos biuras;
 - f. 142 – LSSR MVD Kadro skyrius.

Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (LVOA)

- f. 1771 – Lietuvos komunistų partijos CK.